

**АНАМАСТЫЧНЫ СЛОЎНІК
БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ ГАВОРАК:
АКТУАЛЬНАСЦЬ СТВАРЭННЯ,
ПРЫНЦЫПЫ СКЛАДАННЯ, СТРУКТУРА**

І. А. Гапоненка

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, haronienka@bsu.by*

У артыкуле фармулюецца актуальнасць навукова-практычных даследаванняў, прысвечаных лексікаграфічнай сістэматызацыі рэгіянальных анамастычных матэрыялаў, сабраных у палявых умовах на базе жывога народнага маўлення. Адзначаецца, што на сённяшні дзень беларуская анамастычная лексікаграфія ахоплівае толькі невялікую частку беларускай дыялектнай тэрыторыі, адпаведна надзвычай запатрабаваным з'яўляецца прыцягненне ў навуковы зварот новых факталагічных даных. Апісваюцца прынцыпы складання, макра-, мета- і мікраструктура анамастычнага слоўніка беларускіх народных гаворак, які ствараецца на аснове матэрыялаў з розных рэгіёнаў Беларусі, сабраных студэнтамі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пад час праходжання дыялекталагічнай практыкі, а таксама пры напісанні кваліфікацыйных работ.

Ключавыя словы: анамастычная сістэма; рэгіянальная анамастыка; анамастычны слоўнік; мянушкі; мікратапонімы.

Слоўнікавыя анамастычныя зборы адносяцца да ліку тых навукова-практычных даследаванняў, актуальнасць стварэння якіх не выклікае ніякіх сумненняў і фактычна не патрабуе доказаў. Сістэматызаваныя ў іх анамастычныя адзінкі (найперш тапонімы і антрапонімы) не толькі ўтрымліваюць важную лінгвістычную інфармацыю, але і з'яўляюцца своеасаблівымі памяткамі мінуўшчыны, у якіх увасоблены жыццё і быт народа, адлюстраваны гістарычныя падзеі, сацыяльныя і геаграфічныя ўмовы былых часоў, даўнейшыя асаблівасці землекарыстання і землеўпарадкавання і іншыя цікавыя факты. Закансерваваныя ў онімах частка лексікі, якая не захавалася ў агульнай мове, дае ўнікальны матэрыял для гістарычнай лексікалогіі і этымалогіі, для больш глыбокага вывучэння гістарычнага слоўніка, лінгвістычнага субстрату, моўных узаемасувязей [1, с. 3–4]. Онімы адлюстроўваюць самыя разнастайныя галіны жыццядзейнасці чалавека і акаляючай яго рэчаіснасці і з'яўляюцца захавальнікамі слоўнага багацця папярэдніх эпох, «кладоўкай гісторыка-культурнай спадчыны» (па словах М. В. Бірылы), што дае неабходны

матэрыял для вывучэння агульнай гісторыі народа. Анамастычны матэрыял служыць каштоўнай крыніцай для іншых навук. Так, сведчанні антрапанімістаў неацэнныя для гісторыкаў. Па ўласных імёнах яны могуць узнаўляць карціну былога рассялення народаў і этнічны склад пэўных тэрыторый. А ўлічваючы, што «ў большасці народаў наданне імя звязана з абрадамі, у якіх часам тояцца рысы, што раскрываюць шмат невядомага пра побыт, лад жыцця і веравызнанне гэтых народаў» [5, с. 6] факты антрапаніміі аказваюцца запатрабаванымі ў этнаграфіі.

Калі гаворка ідзе пра рэгіянальную анамастыку, то значнасць і надзённасць лексікаграфавання анамастычнага матэрыялу істотна ўзрастае. Дыялектныя анамастычныя адзінкі (мікратапонімы, мянушкі) не маюць афіцыйнай фіксацыі, а значыць уяўляюць «слабое анамастычнае звязно», у тым сэнсе, што з цягам часу яны забываюцца і беззваротна знікаюць. Як піша І. Л. Капылоў, «мікратапонімы, як правіла, вядомы абмежаванаму колу людзей, яны маюць невялікі арэал распаўсюджання. Сітуацыя абвастраецца тым, што на сучасным этапе адбываецца масавае знікненне населеных пунктаў. Змена пакаленняў і адпаведна адыход прадстаўнікоў старэйшага пакалення, якія добра ведалі назвы малых тапааб'ектаў, ужо прывялі да дэградацыі мікратапанімічнай сістэмы, а ў бліжэйшай перспектыве прывядуць да поўнага знікнення гэтай важнай катэгорыі онімнай лексікі» [3, с. 96–97]. У поўнай меры гэтае сцверджанне адносіцца і да мясцовых антрапонімаў, якія ў першую чаргу прастаўлены мянушкамі розных тыпаў. У дыялектнай камунікацыі мянушкі як тыповыя элементы неафіцыйных зносін прадстаўлены вельмі шырока, і, адпаведна, пры дыгрэсіі дыялектнага асяродку таксама зазнаюць адчувальныя страты свайго складу.

Разам з мясцовымі антрапанімічнымі і мікратапанімічнымі адзінкамі страчваюцца каштоўныя моўныя факты ды і ўвогуле арыгінальная частка нашай культуры, у якой прадстаўлены ўзоры нацыянальна-спецыфічнага мыслення носьбітаў мовы і адлюстравана багацце і арыгінальнасць нацыянальнай гістарычнай і духоўнай спадчыны.

Адпаведна слоўнікавая фіксацыя рэгіянальнай анамастыкі, сабранай у палявых умовах на базе жывога народнага маўлення, класіфікацыя і навуковая інтэрпрэтацыя мясцовых анамастычных адзінак, адносіцца да задач асаблівай прыярытэтнасці. Кожная новая работа, якая ўносіць уклад у яе рашэнне, безумоўна, актуальная, а кожная ўведзеная ў навуковы зварот лексема з'яўляецца лінгвістычнай каштоўнасцю. Занатоўванне народных мянушак можа быць карысным яшчэ і ў такой складанай даследчай сферы як прозвішчная этымалогія, паколькі вялікая колькасць сучасных беларускіх прозвішчаў у сваёй аснове маюць мянушкі, у тым ліку мясцовага паходжання.

Для арганізацыі навучальнага працэса ва ўстановах вышэйшай адукацыі важна, што вынікі такой працы маюць не толькі навукова-практычнае, але і дыдактычнае значэнне: пашыраюць веды пра родны край, павышаюць круггляд, абуджаюць цікаваць да гісторыка-культурнай спадчыны малой радзімы і адпаведна садзейнічаюць фарміраванню сацыяльна-асобасных кампетынцый навучэнцаў-філолагаў і – шырэй – спрыяюць станаўленню нацыянальнай свядомасці і патрыятычнаму выхаванню.

На сённяшні дзень у беларускай дыялектнай лексікаграфіі ёсць прэцэдэнты стварэння слоўнікавых выданняў названага тыпу. Гэта «Анамастычны слоўнік Магілёўшчыны» В. І. Рагаўцова, С. Я. Кечык (2000), «Слоўнік мікратапонімаў Магілёўшчыны» (2004), «Анамастычны слоўнік Гродзеншчыны» В. М. Ламакі (у дзвюх частках; ч. 1, Мікратапонімы, 2005). У навуковым плане назвы дробных геаграфічных аб'ектаў сабраныя і прааналізаваныя ў даследаваннях Я. М. Адамовіча «Мікратапанімічныя назвы» (1971), А. М. Прышчэпчык «Мікратапанімія Стаўбцоўшчыны» (1970), В. М. Емельяновіч «Мікротопонимия северо-западной части Брестской области» (1982), Г. А. Івановай «Мікротопонимия Мозырского Полесья» (2007), В. А. Шклярыка «Мікратапанімія Усходняга Палесся ў кантэксце развіцця рэгіянальнай лексічнай сістэмы» (2017), В. Л. Вярэніча «Палескі архіў» (2009), у працы «Мікратапанімія Беларусі» (1974), у «Тураўскім слоўніку» (анамастычны дадатак у 5-м томе, 1987). Аднак у цэлым грунтоўнаму навуковаму аналізу падлегла мікратапанімія толькі прыкладна дзясятай часткі тэрыторыі Беларусі (13 раёнаў са 118). Мясцовыя антрапамічныя адзінкі ўвогуле даследуюцца пераважна фрагментарна і надзвычай рэдка становяцца аб'ектам лексікаграфічнай фіксацыі. Усё гэта дазваляе адносіць новыя працы, звязаныя са зборам і слоўнікавай апрацоўкай рэгіянальнай анамастычнай лексікі, да ліку надзвычай запатрабаваных і карысных. У прыватнасці такія матэрыялы могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы і стварэнні «Анамастычнага атласа Беларусі», а ў перспектыве – «Агульнаславянскага анамастычнага атласа».

У межах укаванага навуковага кірунку на кафедры беларускага мовазнаўства БДУ распачата стварэнне выдання «Імя на карце Беларусі», асноўнай складовай часткай ягоны станеца «Анамастычны слоўнік беларускіх гаворак». У ім будзе пададзены анамастычны матэрыял з розных рэгіёнаў Беларусі, сабраны студэнтамі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта пад час праходжання дыялекталагічнай практыкі, а таксама пры напісанні курсавых і дыпломных работ на працягу апошніх 15 гадоў (з 2008 г.).

У ходзе збірання матэрыялаў студэнты ў першую чаргу апісвалі лакальныя анамастычныя сістэмы сваіх родных вёсак. Тым самым яны далучыліся да выканання такой надзвычай важнай навуковай задачы як збіранне ўнікальнага моўнага матэрыялу, бо «менавіта ў гэтых мікрасістэмах [вясковых анамастыконах] у найбольшай ступені захоўваюцца традыцыйныя найменні» [4, с. 89]. Акрамя таго, у выніку вывучэння лакальных анамастычных рыс становіцца магчымым выяўленне анамастычных універсальных і ўнікальных рыс, а таксама «пабудова агульнай сістэмы нацыянальнага анамастыкону ва ўзаемасувязі і ўзаемадзеянні яе падсістэм і кампанентаў» [4, с. 89].

Збіранне матэрыялу праводзілася з выкарыстаннем апытальнікаў па тапаніміцы (раздзел «Мікратапанімія») і антрапаніміцы (раздзел «Мянушкі»), якія ўключаны ў Праграму вучэбнай дыялекталагічнай практыкі для спецыяльнасці 1-21 05 01 Беларуская філалогія (па напрамках)¹.

На этапе фарміравання факталагічнай базы прымяняўся метад уключанага назірання, сутнасць якога заключаецца ў тым, што даследчык наладжвае кантакты з інфарматарамі і непасрэдна з імі ўзаемадзейнічае. Камунікацыя праходзіла ў форме «ўдзельнік – назіральнік», калі даследчык не хавае сваёй ролі і са згоды інфарматараў прымае ўдзел у размове, задае пытанні, якія стымулююць інфарматараў весці гаворку на адпаведныя тэмы.

Пры запісах анамастычнага матэрыялу дзейнічала ўстаноўка на фіксацыю маўлення інфарматараў з захаваннем дыялектных асаблівасцей іх маўлення. Запіс праводзіўся з выкарыстаннем электронных прылад (дыктафонаў), а затым падлягаў расшыфроўцы і афармляўся так званай спрошчанай транскрыпцыяй.

Анамастычныя факты, сабраныя ў выніку такой работы, былі сістэматызаваныя, раскласіфікаваныя і склалі рэестр «Анамастычнага слоўніка беларускіх народных гаворак, які плануецца як слоўнік тлумачальнага тыпу.

Паводле мегаструктуры² слоўнік складаецца з двух асноўных раздзелаў: «Мікратапанімія» і «Антрапанімія (мянушкі)», а таксама ўключае прадмову і заключны тэкст. Макраструктура слоўніка алфавітная. Рэестравыя адзінкі ў кожным з раздзелаў падаюцца паводле алфавітнага прынцыпу. З улікам спецыфікі анамастычнага матэрыялу шматслоўныя найменні ўключаюцца ў рэестр паводле алфавітнай аднесенасці першага слова без уліку структурных адносін у спалучэнні, напрыклад, мікратапонім *Лідзіна дзялянка* размяшчаецца у падраздзеле

¹ Гл. <https://elib.bsu.by/handle/123456789/294626>.

² Змест паняццяў, звязаных са структурнай арганізацыяй слоўніка (мега-, макра-, мета-, мікраструктура), разумеецца паводле [2].

на літару *Л*, не зважаючы на тое, што апорным словам выступае лексема *дзялянка*.

Мета- і мікраструктура асобных частак слоўніка вызначаецца наступнымі асаблівасцямі:

У раздзеле «**Мікратапанімія**» слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: загаловачнае слова (спалучэнне); наменклатурная кваліфікацыя і ландшафтная характарыстыка аб'екта; тлумачэнне паходжання назвы; ілюстрацыйная частка (вылучаная курсіўным шрыфтом у якасці шрыфтавога індикатара) з каментарамі інфарматара, запісанымі ў выглядзе спрошчанай фанетычнай транскрыпцыі з захаваннем найбольш выразных мясцовых вымаўленчых рыс; геаграфічная лакалізацыя аб'екта (вёска, раён, вобласць), напрыклад:

АСЕЛІЦА – сенажаць на ўсход ад в. Кісялі, адразу за агародамі, уздоўж усёй вёскі. *Казалі, на Аселицы рэчка была, цякла ў Гую, а тады цыганка дзіця ўтаніла, і высахла рэчка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ПАДДУБЫ – поле на паўночны захад ад в. Кісялі. *Паддубы на работу хадзілі, салому вазілі.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ЧОРНЫ ЛЕС – лес на паўночны захад ад в. Кісялі, далей за Гарэлае Балота. *Высокі такі, цёмны яловы лес, таму і называлі Чорным.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

У раздзеле «**Антрапанімія (мянушкі)**» слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: загаловачнае слова (спалучэнне); тлумачэнне матывацыі мянушкі; ілюстрацыйная частка (шрыфтавы індикатар – курсіўны шрыфт) з каментарамі інфарматара, запісанымі ў выглядзе фанетычнай транскрыпцыі з захаваннем найбольш выразных мясцовых вымаўленчых рыс; геаграфічная лакалізацыя аб'екта (вёска, раён, вобласць), напрыклад:

АВЕЧАЧКА. Матывавана асаблівасцямі знешняга выгляду і паводзінаў. *Малая такая, тоўсценькая, разговор такі нейкі, як бы бляяла... Тожса называлі – Авечачка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

ВАЛІЗКА. Матывацыя: у аснове мянушкі ужытае асобай слова, незнаёмае для жыхароў вёскі. *А яна як вышла, аглянулася, сама вышла, і тады кажа: «А дзе мая валізка?» ... Ну так і празвалі... Валізка.* В. Кісялі, Мінскі р-н Мінскай вобл.

Такім чынам, у слоўніку будзе ахоплены мясцовыя анамастычны матэрыялы вялікай часткі Беларусі. Сабраныя ў ім матэрыялы папоўняць існуючую базу дыялектнай анамастыкі.

БІБЛІЯГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Бірыла, М. В.* Беларуская антрапанімія : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
2. *Дзятко, Д. В.* Беларуская лінгвістычная тэрмінаграфія: генезіс, структура, тыпалогія : манаграфія / Д. В. Дзятко ; нав. рэд. В. Д. Старычонак. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Рīga : BVKI, 2023. – 739 с.
3. *Капылоў, І. Л.* Мікратапанімія беларускага Паазер’я як важная крыніца гісторыка-культурнага ландшафту рэгіёна / І. Л. Капылоў // Региональная ономастика : проблемы и перспективы исследования : сборник научных статей / сост. : А. М. Мезенко, М. Л. Дорофеев, Ю. В. Дулова, О. В. Шеверина ; под науч. ред. А. М. Мезенко. – Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова, 2018. – С. 96–99.
4. *Лукашанец, А. А.* Родавыя (спадчынныя) найменні ў сісэме мясцовага анаматыхону / А. А. Лукашанец // Nazwy własne na pograniczach kulturowych : materiały z Międzynarodowej Konferencji Onomastycznej (Białystok – Białowieża, 12–13 VI 2000). – Białystok : LIBRA S.C., 2000. – S. 89–99.
5. *Никонов, В. А.* Имя и общество / В. А. Никонов. – М. : Наука, 1974. – 278 с.